

Ivaylo Naydenov

(Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences)

Between entrepreneurial career and intellectual activity: glimpses into the life and activities of Aleko Angelov Krastich from Svishtov (second half of the XIXth century)

Abstract: The proposed paper is based on the private and mercantile letters stored in the archive of Dimiter, Petar and Aleko Krastich at the National Library in Sofia. The main aim is to reveal important details related to the life, education, entrepreneurial career of Aleko Krastich in the second half of the XIXth century. On the other hand, it is interesting to reveal his intellectual activities such as the translation into Bulgarian and publishing of book with moral content. Such case-studies may give us additional clues and new directions for research of the processes during the Bulgarian National Revival period

Keywords: Bulgarian National Revival period, Svishtov, Aleko Angelov Krastich, entrepreneurial and intellectual activities

Ивайло Найденов

(България, Институт за исторически изследвания, БАН)

Между предприемаческата кариера и интелектуалната дейност: щрихи към живота и делата на Алеко Ангелов Кръстич от Свищов (втората половина на XIX в.)

Следващите редове са посветени на една личност, която е малко позната на специалистите и абсолютно непозната на широката публика. С образованието, което получава, както и с цялостната си стопанска и културна дейност, Алеко Кръстич се отнася към възрожденците, които се отличават със своя търговски нюх, родолюбие и напредничава мислене. В някои отношения той действа своеволно, с което настройва срещу себе си роднини и партньори. Всичко това го превръща в любопитна за изследвателя личност.

Алеко и неговите по-големи братя, Димитър и Петър Ангелови Кръстич, принадлежат към един от известните възрожденски родове в Свищов. Макар че за представителите на фамилията се споменава в редица специализирани и популярни публикации (вж. Жечев 1970: 36-37; Христов 1976: 254-258; Стефанова 1985; Стефанова 1989; Жечев 1991: 79, 133-134; Димитров 1987: 157; Сюпюр 1982: 115; Гергова 2004: 258; Николова 2008: 319; Друмева 2016: 106, 109; Горанчев 2018: 189-192, 250-252; Палангурски 2019: 68-69, 88, 196 / Zhechev 1970: 36-37; Hristov 1976: 254-258; Stefanova 1985; Stefanova 1989; Zhechev 1991: 79, 133-134; Dimitrov 1987: 157; Syupyur 1982: 115;

Gergova 2004: 258; Nikolova 2008: 319; Drumeva 2016: 106, 109; Goranchev 2018: 189-192, 250-252; Palangurski 2019: 68-69, 88, 196), в посочените текстове липсва целенасочен фокус върху братя Кръстич.

Запазените в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ материали – Български исторически архив (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170, лична и търговска кореспонденция; срв. също Василева 2019: 20, 85, 188-189, 190, 387 / Vasileva 2019: 20, 85, 188-189, 190, 387) позволяват да се „запълнят“ съществуващите празнини (вж. опит в тази насока у Найденов 2019б; 2019в; 2019г / Naydenov 2019b; 2019c; 2019c). Трябва да се има предвид, че запазената документация отразява по-плътно живота и дейността на Димитър и в по-малка степен хвърля светлина върху неговите братя. Освен това в някои случаи изследователят трябва да разчита не на писма, писани от самия Алеко, а на такива, които са адресирани до него от сродници, познати, търговски партньори, което също представлява предизвикателство за изследователя. Все пак запазените архивни материали са достатъчни, за да бъдат разгледани в детайли или маркирани в по-едри шрихи редица моменти.

След горните уточнения е необходимо да се отбележи, че в настоящия текст ще акцентирам както върху образованието и чиракуването на Алеко, така и върху предприемаческата му кариера. Не по-малко интересни са интелектуалните му занимания – преводи и популяризиране на материали с нравствени поучения.

Братя Кръстич произхождат от Свищов – селище на Долни Дунав, което се отличава със своето бурно стопанско, културно и обществено развитие през XVIII и XIX в. (вж. подробно: Друмева 2018: 18-116; Тачева-Бумбарова 2002 / Drumeva 2018: 18-116; Tacheva-Bumbarova 2002). За оформянето на Димитър, Петър и Алеко А. Кръстич като личности със специфично предприемаческо мислене важна роля изиграва семейната и родова среда, в която господства буден дух. Бащата Ангел Петрович (вероятно търговец) и майката Хрисанта са люде, които изпъкват със своето прогресивно виждане за образованието на наследниците си. Фактът, че изпращат синовете си да учат във Влашко и ги подпомагат безрезервно както финансово, така и морално, е показателен (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3307-3741; за детайли по отношение на семейната среда срв. Христов 1976: 254-255 / Hristov 1976: 254-255). Не бива да се подценява и специфичната духовна атмосфера в родното им селище, където господства сводолюбив дух и стопанска находчивост (вж. напр. Тачева-Бумбарова 2002 / Tacheva-Bumbarova 2002).

Най-вероятно симбиозата между особената семейна и родна среда, както и личните качества на тримата братя, способстват за превръщането им в изтъкнати предприемачи. Оказва се, че предприемачите от епохата на Българското възраждане се „раждат“ с оглед на специфичната атмосфера, в която израстват и работят. От друга страна, тези дейци се „създават“ посредством образованието, което получават. Не по-малко важен е и опитът, който добиват като чираци и самостоятелни търговци (Найденов 2019а: 134-150 / Naydenov 2019а: 134-150).

Алеко е роден около 1835 г. и подобно на по-големите си братя първоначално учи в Свищов. По-късно се установява в Букурещ, където се обучава в пансиона на Георги Евстатию (1856 – до май 1858 г.). В посоченото учебно заведение изучава предимно чужди езици и придобива търговски знания (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA

170: II В 3586, 3412, 3414, 3642; вж. също Жечев 1991: 133-134; Друмева 2016: 109 / Zhechev 1991: 133-134; Drumeva 2016: 109).

Запазената преписка между представителите на фамилията Кръстич (Ангел Петрович, Хрисанта, Димитър, Петър и Алеко) разкрива житейската съдба, духовните терзания и менталността на посочените лица.

В кореспонденцията между Димитър и Алеко по-големият брат настоявал Алеко да набляга на езиците, защото това било залог за добра професионална реализация. Нещо повече Димитър изтъква, че успешен може да бъде онзи, „който от младостта си се е украсил с образованите европейски езици“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3642, 3339). С оглед възможността предприемачите от северно-българските селища (напр. Свищов) да търгуват с Централна Европа, не е случайно, че в тази преписка много често се споменава за нуждата от обучение по немски език (Алеко има желание да изучава немски език във Виена, срв. НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3651; вж. също Жечев 1991: 133-134; Жечев 2003: 159, 163 / Zhechev 1991: 133-134; Zhechev 2003: 159, 163). Всъщност нуждата от изучаването на чужди езици е резюмирано по един чудесен начин от Димитър, който, наставлявайки Алеко, посочва:

... да приляжаваш в съвършенното изучение на Влашкия език (защото като отидеш на чурбаджия у Влашко, ще видиш че повечето търговски работи у Влашко се вършат на Влашкий език), на гръцкия (защото той е търговски), на немския (защото и той се изискува на търговията у Влашко, кога се работи с Австрията) и на французкия, който не само че е необходимо нужен в разговор между благородните, учените и знаменитите лица, но йоще нужен и в търговията, защото на днешния ден почти цяла Европа, даже и Цариград начиняват да се споразумяват на французкия (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3642; вж. също Димитров 1987: 157; Друмева 2016: 106; Русев 2015: 84 / Dimitrov 1987: 157; Drumeva 2016: 106; Rusev 2015: 84).

Цитираното изказване напълно кореспондира с твърденията в литературата за това, че най-изучаваните и практикувани езици от българите през първите три четвърти на XIX в. са гръцкият, френският, а в по-малка степен – немският, румънският (влашкият), италианският (Русев 2015: 84 / Rusev 2015: 84).

По повод изучаването на немски език Алеко заявява на Димитър, че желае да намери работа във Виена при някой „господар“ от „Българията, ... защото Виена е град крайдунавски и за това мога да ся ползувам повече в търговията и друго там ще да науча и N. Я (немски език – бел. м. И. Н.), който ми е нужен, по-добре и по за малко време“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3651). Това идва да покаже направлението на търговската дейност на предприемачите (Влашко, Централна Европа), която обуславя нуждата от изучаването на споменатите езици. Наследниците на редица търговци от селища като Свищов, Търново, Арбанаси и пр. е трябвало да имат по-висок образователен ценз, за да помагат на своите бащи (Жечев 2003: 159, 163; Генчева, Кръстева 2004: 201-213; Русев 2015: 84-90, 110-114, 121-272, 449; Атанасова 2016: 132, 233-234; Друмева 2016: 109 / Zhechev 2003: 159, 163; Gencheva, Krasteva 2004: 201-213; Rusev 2015: 84-90, 110-114, 121-272, 449; Atanasova 2016: 132, 233-234; Drumeva 2016: 109).

По отношение на дисциплините, които се изучават от търговците през епохата, впечатление прави информацията, която Димитър дава на брат си Алеко. Става въпрос

за изучаването на „двойноописание (Doppia Scriptura) на французки“, което би могло да помогне за усвояването на френския език и за това да се научат „разни европейски мерки и монети“. Освен това Алеко би се научил на „съкращените търговски счисления“, както и да пише търговски писма и тефтери (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3642; срв. Русев 2015: 51-270; Друмева 2016: 104-110, 117 / Rusev 2015: 51-270; Drumeva 2016: 104-110, 117). В това отношение възрожденските търговци не правят изключение в сравнение с други „гръцки“ (т. е. православни) предприемачи през разглеждания период (вж. напр. Nazare 2010).

От редица писма от първите месеци на 1858 г. личат колебанията у свищовския младеж, който в един момент дори е искал да отиде в Атина, за да изучава богословие, но не и да се занимава с търговия (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3646, 3649, 3652, 3654, 3657). В тази ситуация Алеко е остро критикуван от брат си Димитър, който се възмущава на непоследователността на своя сродник, който говори за „чорбаджия, богословие, ту за Европа, ту за Букурещ, ту за Виена“ и не може да вземе решение (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3654). На места тонът на Димитър е твърде остър и укоряващ. Той характеризира Алеко като „якоглав“ и „непокорен“, който има не глава, а „кратуна куфа“ (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3657). В писмо от февруари 1858 г. Алеко пише на Димитър:

...виждам чи имате намерение да ма турите в търговский чин, защото както чух чи имате и вий намерение да отворите търговска магазия, твърде добре, но както чувам чи рядко е да се намери някой търговец, който да ся е обогатил праведно ... търговецът, за да ся убогати, употребява неправедности, които ... понеже ми ся гнусни, ми е гнусно и търговията (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3651).

Очевидно е нежеланието на Алеко да се занимава с „альш-вериш“, вероятно повлиян от слухове за некоректното поведение на някои търговци. Така или иначе младият свищовец се отдава на търговската професия, макар че по-късно се обръща и към интелектуалните си предпочитания.

Виждайки нежеланието да „слугува“ на някой търговец в Букурещ, Димитър му посочва:

когато излязох от школята та слугувахъ: и какво правях, пишех тефтерите, писувах писма, ходях да купувам полици, държах рабош на каиците на крайдунава, като купувахме или продавахме жито, мисир и пр. пр. До где не слугува сякакъ, не може да стане искусен господаръ на къщата си и на търговията си (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3651).

Освен това в някои писма Димитър като по-възрастен и мъдър съветва Алеко да спазва основни буржоазни норми (честолубие, разумност, прилежност, внимателност, покорство), за да „спечелиш добро и благодат от Бога“ (НБКМ-БИА 170 / НВКМ-ВИА 170: II В 3651). Разбира се, въпросните етични устои не са типични само и единствено за търговците през изследваната епоха, но без тях не бихме могли да придобием реална представа за социалната същност на предприемачество (подробно за моралните устои вж. Найденов 2019г: 153-164 / Naydenov 2019d: 153-164).

През пролетта на 1858 г. Алеко приключва с образованието си и са му необходими препоръки, за да се захване на работа в някоя търговска фирма (НБКМ-БИА 170 /

NBKM-BIA 170: II В 3662, 3665). По същото време (пролетта на 1858 г.) братята му Димитър и Петър вече са създали търговската къща „Бр. А. Крествич“ и покрай бизнес отношенията си със своите партньори, разучават къде би било подходящо да се настани Алеко, за да чиракува като търговец (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3680, 3735). Прави впечатление, че Алеко не е нает във фирмата от братята си. Може би това се дължи на желанието най-малкият син на Ангел Кръстич да трупа практически познания при „обиграни“ предприемачи, които са познавали пазара и конкурентите, имали са мрежа от партньори, ориентирани са се добре в стопанската конюнктура.

През май 1858 г. самият Алеко свидетелства, че е започнал работа при Н. Думба в Букурещ, където посоченият търговец имал една малка кантора (главната къща на посочената фирма се намирала в Крайова, вж. NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3666, 3671). В нея Алеко седи до лятото на 1859 г., но още в самото начало признава, че не е доволен (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3666, 3669). Вероятно неудовлетвореността на Алеко подтиква брат му Димитър да кореспондира с търговеца Ангелаки Канович в Браила през юли 1858 г. Отговорът е, че „никой няма потреба от момчета в Галац и Браила“, но пак ще му пише дали се търсят служители в района (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3680).

В края на същата 1858 г. Алеко осведомява брат си Петър за цените на някои стоки (жълто фиде, макарони, немско брашно, ориз) в столицата на Влашко (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3711, 3722). В началото на следващата 1859 г. Димитър е в Цариград вероятно по търговски дела, но предоставя на Алеко любопитна информация за „офертата“ на братя Хамамджиеви. Фирмата на посочените лица се нуждаела от писар, който да „държи тефтерите“ и „да ... помага на писмата“ (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3717). Срокът на договора, предложен на Алеко, е пет години. Общото възнаграждение възлиза на 40, 000 гр., разпределени както следва – за първата година – 1300 гр., за втората – 2500 гр., за третата – 5000 гр., за четвъртата – 10 400 гр. и за петата – 20 800 гр. Димитър споменава и основните градове в Българско и Влашко, където фирмата функционира. Любопитни са и данните за това, че Хамамджиеви работели преимуществено на български език, по-рядко на гръцки, а „с други езици почти никак не работят“ (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3717).

В същото писмо Димитър говори за „още една катастима“ (от гр. *κατάστημα* 'магазин, дюкян' – б. м. И. Н.) в столицата на Османската империя – тази на Станчо Арнаудов и неговия син Христо (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3717). На споменатите габровски предприемачи им е трябвало момче за писар. И тук са посочени някои селища, с които фирмата е поддържала търговски контакти (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3717). Вероятно по повод на предложението на Арнаудови Алеко изтъква, че предложеният срок от три години служба му се вижда дълъг. Той счита, че периодът трябва да е по-кратък, за да може да се „уознае със своя чорбаджия“. Освен това свищовецът е убеден, че възнаграждението е недостатъчно, за да може да се издържа в Истанбул (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3725). По повод на предложението за работа през февруари 1859 г. Петър Кръстич пише на Алеко, че би било добре да се намери място за него в Цариград. Аргументите са, че се работи „с всякъде“, което би било от полза както за самия Алеко, така и за братята му (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В 3735). Един месец по-късно Алеко свидетелства за плачевното състояние на търговията в Букурещ (NBKM-BIA 170 / NBKM-BIA 170: II В

3740), което се дължи на икономическата и финансовата криза след Кримската война (1853-1856; вж. Найденов 2019б: 336-339 / Naydenov 2019b: 336-339). По този повод Алеко признава, че е принуден да работи при същия си „господар“, защото е невъзможно да намери някое друго по-добро място (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3740). В края на март 1859 г. Димитър изразява радостта си, че Алеко не е отишъл при Хамамджиеви, които се намирили в окаяно състояние (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3741).

През лятото на същата година Алеко вече е в Истанбул, работейки за Арнаудови. В столицата на Османската империя представителят на свищовския род пребивава до 1863 г. или 1864 г. (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3773, 3782, 3787, 4426, 4433, 4451, 4459, 4556, 4558, 4565, 4572, 4578, 4584). Не бива да ни учудва, че Алеко продължава предприемаческата си кариера именно при Арнаудови с оглед на това, че старо приятелство свързва двете видни фамилии – свищовците Кръстич и габровците Арнаудови. Вероятно то датира от времето на бащата на братя Кръстич, Ангел, който е поддържал търговски контакти със Станчо Арнаудов (бащата на Христо Арнаудов, установил се в Цариград; Стефанова 1985: 123; Шкодрева 1993: 166 / Stefanova 1985: 123; Shkodreva 1993: 166). В случая говорим не само за чисто финансови и стопански отношения, но и за междуличностни контакти на взаимно уважение и помощ. От тази гледна точка братя Кръстич, както и техните партньори Арнаудови показват, че формалните и неформални норми на поведение; информацията, касаеща спазването на етични норми; социалните мрежи и доверието между членовете в дадената мрежа, представляват важен социален капитал¹, чрез който се редуцират т.нар. „транзакционни разходи“ и се създават колективни и индивидуални блага. И още един извод, който се налага от така приведената фактология – от един момент насетне целенасоченото академично образование (т.е. теоретичният опит), съчетано с практиката (чиракуването), способстват за появата на едно по-образовано и подготвено поколение предприемачи.

В писмо до брат си Димитър от септември 1859 г. Алеко намеква за трудностите пред фирмата, създадена от братята му, споменавайки, че днешните „времена са почти общо зли“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3817). Според най-малкия син на Ангел Кръстич по това време кредит почти не съществува и не може да бъде свършена никаква работа (пак там). Освен това Алеко споменава, че капиталът на Димитър е пострадал, но от това и от следващите писма не става ясно за какви точно финансовите проблеми иде реч. Показателно е, че във време на несигурност Димитър като по-опитен и находчив търси подкрепата на обиграните и мощни предприемачи от Габрово Станчо Арнаудов и синът му Христо чрез ходатайството на Алеко. Последният изтъква:

Добро би било да бяхме ся разговорили сами с Господарят ми, като беше в градът ви, защото тогава можеше да Ви се обещае нещо, а пък както ми думате азъ да му отворя хората (от гр. 'дума, приказка' – б. м. И. Н.), това не

¹ По отношение на т. нар. социален капитал възприемам концепцията на американския историк Себух Давид Асланиан (Aslanian 2011: 166-174, особ. с. 170, с. 288, бел. 24). В българската историография в по-широк контекст вж. Манолова-Николова 2016: 93-103; Стойчев 2008: 238-250 / Manolova-Nikolova 2016: 93-103; Stoychev 2008: 238-250. За социалния капитал като компонент на предприемачеството вж. Casson & Giusta, 2010: 150-172; Chatziioannou 2017: 16-17.

ми иди, защото му съм слуга неговъ, и нетребва да ся меся, мисля, въ такива работи (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3817).

Търговците от епохата на Възраждането е трябвало да бъдат не само съобразителни, но и внимателни и предпазливи, за да не претърпят загуба. Алеко Кръстич, в този ред на мисли, посочва на брат си Димитър:

Вардете ся да ся не измамите съ червиши и земите с горна цена ... после ще пристигнатъ твърде много, треба да слезатъ до 12 гр. оката може и по-долу ...ако намерите с цена, която да иди на хисапъ (от тур. хесап/хисап 'сметка – б. м. И. Н.) тога земете (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 3817).

Видно е, че акуратната информация, която циркулира в мрежата, би могла да защити предприемачите от риск и опасност.

В края на следващата 1860 г. кризата все още създава доста трудности на братя Кръстич, поради което Алеко изразява надеждата си търговията да се съвземе, „за да не страдат търговците“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4052). По това време най-малкият син на Ангел Кръстич се намира в Истанбул, където работи за Христо Арнаудов. Очевидно в своята работа е имал възможност да контактува с редица български и чуждестранни търговци, защото добавя „от Европа често често банкрути се чуват“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4052).

В писмата се натъкваме на интересна информация за чисто човешките отношения, които варират от приятелски и добри до твърде обтегнати. Понякога се стига и до открити конфликти по един или друг въпрос, а в някои случаи става въпрос за недоразумения, които бързо се преодоляват. Тези ситуации са свързани както с отношенията между братя Кръстич, така и с чужди лица. През 1862 г. Алеко пише на Димитър, че трябва да забравят лошите думи, изказани помежду им и занапред да се погаждат с „братска любов“, защото омразата е лошо нещо, „тя може да докара вреди оногова, който я държи у сърцето си“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4402). От контекста на писмото става ясно, че са се скарали за дълг, който Алеко има към Димитър.

В периода 1860-1863 г. братя Кръстич се занимават с търговия на бубено семе и пашкули. Тази съвместна съдружеска дейност е извършвана с помощта на търговската къща „Станчо Арнаудов и син“ (Стефанова 1985: 113-135; Русев 2015: 436, 442-443 / Stefanova 1985: 113-135; Rusev 2015: 436, 442-443). Тяхната дейност трябва да се постави в по-широкия контекст на разпространението на болестта пембина по бубите в Югозападна Европа, което стимулира производството и търсенето на бубено семе и пашкули в българските земи (Цончев 1996: 324-346 / Tsonchev 1996: 324-346). В тези кризисни години предприемчиви българи като Арнаудови, Кръстич и други успяват да се нагодят към ситуацията и да извлекат полза. В писмо от 4 май 1861 г. братя Димитър и Петър Кръстич пишат на Арнаудови:

тук вчера додоха от горе двама италианци, но не знаеме йоще по каква работа. Явете ни ако ще се търсят за напред пашкули печени или семе, в знаяне ни, защото може пак да направим някоя работа (Стефанова 1985: 126-127, док. № 5 / Stefanova 1985: 126-127, Nr. 5).

Идеята за осъществяване на нови сделки с пашкули и бубено семе се разисква в писмо, което е адресирано до братя Кръстич през юни 1862 г. В него се изтъква, че

пашкулите се развалили наполовина във Франция, но в Италия „утиват добре“. „Добре“ са също в Габрово и Свищов, което е подтик да бъдат направени няколко оки семе, с които Алеко Кръстич да бъде изпратен в Италия през есента на същата година (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4383). Придружен от Янко (син на Станчо Арнаудов), Алеко Кръстич пристига в Италия, където двамата започват търговия с бубено семе. Христо Арнаудов настоява за бързата продажба на стоката, което би донесло печалба. Брат му Янко и Алеко Кръстич прилагат друга стратегия. Те искали да уловят високи цени на пазара и в същото време да продават качественото и търсено габровско семе на избрани клиенти. До ноември месец са продадени 3115 унции бубено семе за 11 616 франка (вж. подробно Стефанова 1989: 113-122/ Stefanova 1985: 113-122).

Същата предприемаческа тактика е приложена през следващата 1863 г., когато Алеко е критикуван твърде остро от Христо Арнаудов. Поводът за това е, че Алеко е настоявал семето да не се продава бързо по текущите цени, а да чакат възможно най-добрия момент за осъществяване на сделката. Действията на представителя на фамилията Кръстич са причината за възникналите спорове и караници между двамата партньори в Италия (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4558). От запазените писма личи, че става въпрос за човек, който понякога действа своеволно, с което си навлича проблеми. От друга страна се вижда, че Алеко притежава предприемачески нюх. Несигурността не го плаши и е склонен да поема риск. Взема решения на основата на информацията, която притежава. Нещо повече – стратегията, предложена от младия свищовец, е класически пример за арбитражните функции, които изпълнявали търговците-предприемачи не само в българските земи, но изобщо в Европейския югоизток през XVIII и XIX в. Те се стремят да закупуват стоката по-евтино и да я продават с надценка, така че да спечелят от разликата в цените (подробно за предприемачите/предприемачеството от теоретична гледна точка вж. Casson 2010: 3-41; за гръцките предприемачи вж. напр. Chatziioannou 2017).

По същото време (май 1863 г.) Алеко пише на Димитър Кръстич, че е направил тази зима „една шпекулация със семе, от която с воля Божия ся надявам да съм добре ползавимъ (имайте го тайно)“. Алеко добавя, че щял да предложи на Христо Арнаудов отново да направят съдружие за семе същата година. Ангажиментът на Христо бил да отговори за набавянето на семето, а Алеко щял да го продава (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4556). В крайна сметка става ясно, че младият свищовец купил 400 унции от съдружеското семе, което искал да препродава за своя сметка. С действията си Алеко не само не защитава интереса на габровци, но и засяга честта на Христо Арнаудов (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4558, 4565). Стига се до там, че Алеко Кръстич е характеризирани от габровци като „глупав“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4558, 4565) и „куфа тиква“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170 : II В 4565). Арнаудови дори заявяват, че са го обичали като свой брат, но при тази ситуация „го обичаме като слуга“ (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170 : II В 4565). Представеният момент е особено любопитен, защото дава представа за чисто човешки чувства и отношения. Както е видно, те могат да варират. В случая жаждата за печалба у Алеко го стимулира да вземе рисковано решение. От своя страна Станчо и Христо Арнаудови се чувстват измамани, защото са изпратили Алеко и Янко с конкретни наставления, с които свищовецът не се съобразява. Той отново действа на своя глава, с което подкопава доверието към себе си. Посоченият пример показва, че при търговията на

далечни разстояния честността и доверието са ключови активи за поддържане на дълготрайни и ползотворни отношения. Когато липсва коректно поведение, сътресенията са налице (в по-широк контекст вж. Aslanian 2011: 166-174).

Не знаем с какво се е занимавал Алеко Кръстич след 1863 г. Според данни, отнасящи се до 1874 г., той и брат му Димитър Кръстич, който е женен за дъщерята на видния арбанашки предприемач Кирил Русович Еленица, са причинили финансови проблеми на тъста на Димитър. Кирил е вложил всичките си капитали, за да закупи места за построяването на магазини на Димитър и Алеко, което е довело до финансовия му крах (Горанчев 2018: 250-252 / Goranchev 2018: 250-252). От писмото, писано от Кирил Русович, в което се разказва за финансовите му проблеми, личи, че арбанасецът се е намирал в особено състояние на духа. Между редовете прозира разочарование и гняв, причинени от безизходното положение, в което Кирил е поставен. В случая иде реч отново за човешки взаимоотношения и чувства, които сега са положени и на роднинска основа. Коментираният пример ни доближава до реалностите на живота и би следвало подобни детайли да се вземат под внимание, защото дообогатяват представата ни за възрожденската епоха.

Не по-малко интересни са интелектуалните занимания на Алеко. Той е сътрудничил на сп. „Български книжици“ (1860 г.), в. „Турция“ (1864 г.), сп. „Училище“ (1871 г.). Синът на Ангел Кръстич е първият управител на книжарницата на Драган В. Манчов в Свищов, открита през февруари 1872 г. (в. Дунав, 2.VII. 1872, бр. 689). Изпраща книги за продан на учителя В. Цветков Попешков – Даскал Васил (1837/1838-1888 г.) в Тетевен (Гергова 2004: 258 / Gergova 2004: 258).

Впечатление прави най-вече преводът на книгата „Водачът по пътя на живота, нравствеността в класическите поучения“. Автор е германецът Райх, а преводът от Алеко Кръстич е издаден във Виена през 1870 г. (Кръстич 1870: IV, VI; с. 223 / Krastich 1870: IV, VI; р. 223, където се посочва, че книгата е издадена във Виена, в печатницата „Л. Сомерова и Др.“).

Предложените факти не бива да ни учудват. Вече бе посочено, че Алеко проявява интерес към богословието и казано най-общо към интелектуална дейност в ученическите си години. Това се потвърждава и от по-сетнешните му занимания. В началото на 60-те години на XIX в. той замисля да преведе някаква книга от гръцки език, но покрай работата около търговската фирма „Станчо Арнаудов и син“ все не му остава време за това начинание (НБКМ-БИА 170 / NBKM-BIA 170: II В 4078).

В предговора към нравоучителното съчинение „Водач по пътя на живота“ Алеко излага своите размисли за значението на просвещението, книжнината и нравствеността:

Книжовността на един народ е несъмнено что служи за една основа на неговото просвещение ... книгите на един народ са что му служат за ключ на вратата на просвещението, а ... просвещението е единствений оня извор, от когото извира неговото нравственно и вещественно благосъстояние и благоденствие (Кръстич 1870: III / Krastich 1870: III).

Интересно е да се отбележи, че именно в предговора Алеко отправя апел към по-учените и по-имотните

родолюбци да си подадат ръка едни на други ... да постъпят по-деятелно и решително ... да покажат прилежно старание към литературното развитие ... (Кръстич 1870: III / Krastich 1870: III).

Както скромно отбелязва самият Алеко, неговата цел е да „принесе според сили си полза на любезното си Отечество“ (Кръстич 1870: IV / Krastich 1870: IV). Научаваме също така, че книгата била готова за отпечатване още през 1867 г., но поради някои спънки, е отпечатана през 1870 г. (Кръстич 1870: VI / Krastich 1870: IV).

След предговора на издателя Райх (Кръстич 1870: VII-XII / Krastich 1870: VII-XII) следва същинският текст (Кръстич 1870: 1-214 / Krastich 1870: 1-214), посветен на различни нравоучителни теми: за любовта, брака, стопанина, стопанката, вероизповеданието и вярата, греховете, страстите, спестовността и сребролюбието, завистта, съжалението и страданието, срамежливостта, безсрамието, старостта, смъртта и гроба, за Бога и безсмъртието.

След основния текст е пояснено, че книгата ще бъде налична както у издателя Алеко Кръстич в Свищов, така и в книжарниците на „Г-да Хр. Данов & С.“ в Русе, Пловдив и Велес (Кръстич 1870: 222 / Krastich 1870: 222). Включен е и списък с броя на книгите и селищата, в които те ще бъдат разпространени като „дар на бедните прилежливи ученици и в двата пола“ (Кръстич 1870: 221-222 / Krastich 1870: 221-222). Прави впечатление, че Свищов е на първо място с 90 броя, което е податка за силния локален патриотизъм у Алеко. Благотворителният акт свидетелства, че не е забравил родното селище и допринеся своята лепта за местното образование. Изброени са редица други селища в Мизия, Тракия и Македония съответно с по 30, 20, 15, 10, 8 и 6 броя книги. На последно място са посочени 31 бройки до разни места. Общият брой на книжните тела възлиза на 1001. Подобен род спомоществователство е напълно в унисон с практиката през епохата както сред българските, така и сред гръцките предприемачи (вж. напр. Davidova 2013: 139-147; в по-широк контекст за предприемачите и благотворителността вж. Harvey, Maclean, Sudday 2019: 443-471).

Направеният от Алеко Кръстич превод не се посреща възторжено. В отзив, публикуван в сп. „Периодическо списание“ през 1872 г., се изтъква, че самият Алеко не разбирал що е това „наука за морала“ и как тя трябва да се въвежда в училищата, за да бъде полезна (Периодическо списание на БКД, год. I, 1872, 56: 311). Рецензентът е категоричен, че подобен вид нравствени учебници „не могат да спомогнат за подобряването на нашата развалена нравственост“ (пак там: 316). Изтъква се, че книгата е с голяма непрактичност, поради което тя не се препоръчва за учебник по морал за българските училища (там: 322-323). Същата негативна оценка четем и във в. „Свобода“ от юни 1872 г. В отзива се изтъква, че „г. Алеко Кръстевич не е в състояние да води ни себе си, а камо ли другото“, поради което „ние не рекоментуваме неговата книга“ (в. Свобода, год. II, брой 52, 10 юни 1872 г.). Въпреки негативните оценки за книгата, която Алеко превежда и издава, може да се отбележи, че той съумява да даде своя дан, според възможностите си, за обогатяването на книжовната продукция през епохата на Възраждането. В по-общ план дейността му способства за процесите на модернизация в българското общество.

След Освобождението Алеко е работел като финансов служител. Починал е през 1903 г. (Николова 2008: 319 / Nikolova 2008: 319). С това се изчерпват сведенията за сина на Ангел Кръстич.

Алеко е пример за буден младеж, израснал в особена семейна и обществена среда, която го формира като личност със специфичен предприемачески усет. Невинаги постъпва честно в търговските си дела, воден от идеята за печалба. Проявява уклон към интелектуални занимания. Не му е чужда склонност към дарителство. Може би е уместно историческата наука да обърне по-сериозно внимание на подобни люде, които не са от ранга на един Константин Фотинов например, но убеден съм, биха ни дали нови насоки за осмисляне на възрожденската епоха.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 2016: *Атанасова, С.* Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII-XIX век. Велико Търново: „Фабер“ (Atanasova 2016: *Atanasova, S.* Arbanasi. Targovia i targovski vrazki prez XVII-XIX vek. Veliko Tarnovo: „Faber“).
- Василева 2019: *Василева, В.* (съст.) Опис на документите за стопанската история на България, запазени в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Част първа (1648-1879). София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Vasileva 2019: *Vasileva, V.* (Sast.). Opis na dokumentite za stopanskata istoria na Bulgaria, zapazeni v Balgarskia istoricheski arhiv na Natsionalnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Chast I (1648-1879). Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Генчева, Кръстева 2004: *Генчева, Цв., Т. Кръстева.* Опит за социологическо проучване на търновските търговци през XIX в. – В: Сб. Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г. Велико Търново, 201-214 (Gencheva, Krasteva 2004: *Gencheva, Tsv., T. Krasteva.* Oпит za sotsiologicheskoto prouchvane na tarnovskite targovtzi prez XIX v. In: Sb. Panairi, pazari, tarzhishta v balgarskite zemi. Dokladi i saobshtenia ot Natsionalna nauchna konferentsia, provedena v Targovishte na 17 noemvri 2003 g. Veliko Tarnovo, 201-214).
- Гергова 2004: *Гергова, А.* Българска книга. Енциклопедия. София: Пенсофт (Gergova 2004: *Gergova, A.* Balgarska kniga. Entsiklopedia. Sofia: Pensoft).
- Горанчев 2018: *Горанчев, В.* Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност. Велико Търново: Издателство „Ивис“ (Goranchev 2018: *Goranchev, V.* Vazrozhdenskiat rod Rusovich ot Arbanasi. Rodova istoria, obshtestvena i stopanska deynost. Veliko Tarnovo: Izd. „Ivis“).
- Димитров 1987: *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. София: Издателство на БАН (Dimitrov 1987: *Dimitrov, A.* Uchilishteto, progresat i natsionalnata revolyutsia. Balgarskoto uchilishte prez Vazrazhdaneto. Sofia: Izd. na BAN).
- Друмева 2016: *Друмева, М.* Търговски знания и търговски практики в Свищов през Възраждането. – Диалог, 4, 103-118 (Drumeva 2016: *Drumeva, M.* Targovski znania i targovski prektiki v Svishtov prez Vazrazhdaneto. In: Dialog 4, 103-118).
- Друмева 2018: *Друмева, М.* Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските фирми на Цвятко Радославов през Възраждането. Непубликувана докторска дисертация. София: УНСС (Drumeva 2018: *Drumeva, M.* Stopanskoto

- razvitie na Svishtov i deynostta na targovskite firmi na Tsvyatko Radoslavov prez Vazrazhdaneto. Diss. Sofia: UNSS).
- Жечев 1970: *Жечев, Н.* Браила и българското културно-национално възраждане. София: Издателство на БАН (Zhechev 1970: *Zhechev, N.* Braila i balgarskoto kulturno-natsionalno vazrazhdane. Sofia: Izd. na BAN).
- Жечев 1991: *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. София: Издателство на БАН (Zhechev 1991: *Zhechev, N.* Bukuresht – kulturno sredishte na balgarite prez Vazrazhdaneto. Sofia: Izd. na BAN).
- Жечев 2003: *Жечев, Н.* Спомени на Григор Начович за ученическите му години. – Исторически преглед, 1-2, 155-177 (Zhechev 2003: *Zhechev, N.* Spomeni na Grigor Nachovich za uchenicheskite mu godini. In: *Istoricheski pregled, 1-2, 155-177*).
- Кръстич 1870: *Кръстич, А.* превод на Райх: Водачът по пътя на живота, нравствеността в класическите поучения. Виена: Л. Сомеров и др. (Krastich 1870: *Krastich, A.* Prevod na Reich: Vodachat po patya na zhivota, naravstvenostta v kladicheskite pouchenia. Viena: L. Somerov et al.).
- Манолова-Николова 2016: *Манолова-Николова, Н.* Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-40-те години на XIX век). София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Manolova-Nikolova 2016: *Manolova-Nikolova, N.* Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura (30-40-te godini na XIX vek). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Найденов 2019а: *Найденов, И.* Предпоставки за възникването и фактори за дейността на предприемаческия елит през епохата на Българското възраждане (начални бележки). – История, 2, 134-150 (Naydenov 2019a: *Naydenov, I.* Predpostavki za vaznikvaneto i faktori za deynostta na predpriemacheskia elit prez epochata na Balgarskoto vazrazhdane (nachalni belezhki). In: *Istoria, 2, 134-150*).
- Найденов 2019б: *Найденов, И.* Аспекти на стопанската криза в българските земи през 50-те и 60-те години на XIX в. според данни от архива на свищовските предприемачи братя Кръстич. – В: Известия на ЦСНИИ / Proceedings of CEHR, Vol. IV. Варна, 334–344. Вж. https://csii.bg/wpcontent/uploads/2019/11/27_IZV_CEHR_tom4_2019.pdf. (Последен достъп: 9.03.2020 г.) (Naydenov 2019b: *Naydenov, I.* Aspekti na stopanskata kriza v balgarskite zemi prez 50-te i 60-te godini na XIX v. spored dannii ot arhiva na svishtovskite predpriemachi bratya Krastich. In: *Proceedings of CEHR, Vol. VI. Varna, 334-344*).
- Найденов 2019в: *Найденов, И.* В света на свищовските търговци братя Кръстич: предприемаческа култура, бизнес практики, етика и манталитет. – Исторически преглед, 1, 56-83 (Naydenov 2019c: *Naydenov, I.* V sveta na svishtovskite targovtsi bratya Krastich: predpriemacheska kultura, biznes praktiki, etika i mantalitet. In: *Istoricheski pregled, 1, 56-83*).
- Найденов 2019г: *Найденов, И.* Буржоазният манталитет от средата на XIX в., отразен в епистоларното наследство на свищовските предприемачи братя Кръстич. – В: Българският XIX век. Нови архиви и прочити. Съст. Орлин Събев и Християн Атанасов. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 153-164 (Naydenov 2019d: *Naydenov, I.* Burzhoazniat mantalitet ot sredata na XIX v., otrazen v epistolarnoto nasledstvo na svishtovskite predpriemachi bratya Krastich. In:

- Balgarskiat XIX vek. Novi arhivi i prochiti. Sast. Orlin Sabev i Hristiyan Atanasov. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Za bukvite – O pismenehъ”, 153-164).
- НБКМ-БИА 170: НБКМ-БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3307-5046 (NBKM-BIA 170: NBKM-BIA, f. 170 Dimitar Angelovich (Angelov) Krastich i bratya Petar i Aleko Krastich, II В 3307-5046).
- Николова 2008: *Николова, Ю.* Достойно естъ. Свищов през деветнадесети век и първото десетилетие на XX в. 2 изд. София: Иврай (Nikolova 2008: *Nikolova, Yu.* Dostoyno estъ. Svishtov prez devetnadeseti vek i parvoto desetiletie na XX v. 2 izd. Sofia: Ivray).
- Палангурски 2019: *Палангурски, М.* Бащите на българската конституция. Мрежата на националната тъкан. Велико Търново: Фондация „Център за обучение на адвокати „Кръстю Цончев“ (Palangurski 2019: *Palangurski, M.* Bashtite na balgarskata konstitutsia. Mrezhata na natsionalnata takan. Veliko Tarnovo: Fondatsia „Tsentar za obuchenie na advokati „Krastyu Tsonchev“).
- Русев 2015: *Русев, И.* Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново: Ровита (Rusev 2015: *Rusev, I.* Targovskata modernost na Balgarskoto vazrazhdane kato kultura i praktika. Izsledvane i izvori. Veliko Tarnovo: Rovita).
- Стефанова 1985: *Стефанова, М.* Писма на свищовските търговци бр. Крестич до Габровската къща Станчо Арnaudов и син. – Годишник на музеите в Северна България, кн. XI, 121-136 (Stefanova 1985: *Stefanova, M.* Pisma na svishtovskite targovtsi br. Krestich do Gabrovskata kashta Stancho Arnaudov i sin. In: Godishnik na muzeite v Severna Bulgaria, kn. XI, 121-136).
- Стефанова 1989: *Стефанова, М.* Моменти от търговията на Арnaudови с Италия и Франция през 1862 г. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XV, 113-122 (Stefanova 1989: *Stefanova, M.* Momenti ot targoviata na Arnaudovi s Italia i Frantsia prez 1862 g. In: Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria, kn. XV, 113-122).
- Стойчев 2008: *Стойчев В.* Социални теории и историята на Българското възраждане. – В: Университетски четения и изследвания по българска история. IV Международен семинар Смолян, 11-13 май 2006 г. Съст. И. Баева, П. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 238-250 (Stoychev 2008: *Stoychev, V.* Sotsialni teorii i istoriata na Balgarskoto vazrazhdane. In: Universitetski chetenia i izsledvania po balgarska istoria. IV Mezhdunaroden seminar Smolyan, 11-13 may 2006 g. Sast. I. Baeva, P. Mitev. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski” 238-250).
- Сюпюр 1982: *Сюпюр, Е.* Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в. София: Издателство на БАН (Syuryur 1982: *Syuryur, E.* Balgarskata emigrantska inteligentsia v Rumania prez XIX v. Sofia: Izd. na BAN).
- Тачева-Бумбарова 2002: *Тачева-Бумбарова, Е.* Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература. Благоевград: УИ ЮЗУ „Неофит Рилски“ (Tacheva-Bumbarova 2002: *Tacheva-Bumbarova, E.* Svishtovskiat literaturnen krag v istoriata na balgarskata vazrozhdenska literatura. Blagoevgrad: UI YuZU „Neofit Rilski“).
- Христов 1976: *Христов, Х.* Аграрният въпрос и българската национална революция. София: Наука и изкуство (Hristov 1976: *Hristov, H.* Agrarniat vapros i balgarskata natsionalna revolyutsia. Sofia: Nauka i izkustvo).

- Цончев 1996: *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. Габрово (Tsonchev 1996: *Tsonchev, P.* Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. Monografichni izsledvania. Gabrovo).
- Шкодрева 1993: *Шкодрева М.-Т.* Габровската търговска къща Станчо Арnaudов и син и връзките им със Свищов през 50-те-60-те години на XIX в. – Годишник на музеите в Северна България, кн. XIX, 165-176 (Shkodreva 1993: *Shkodreva М.-Т.* Gabrovskata targovska kashta Stancho Arnaudov i sin i vrazkite im sas Svishtov prez 50-te-60-te godini na XIX v. In: Godishnik na muzeite v Severna Bulgaria, kn. XIX, 165-176).
- Aslanian 2011: *Aslanian, S.* From the Indian Ocean to the Mediterranean. The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa. University of California Press, Berkley.
- Casson & Giusta, 2010: *Casson, M. & Giusta, M.* Entrepreneurial networks as social capital. – In: Casson M. (2010). Entrepreneurship: Theory, Networks, History. Edward Elgar 150-172.
- Casson 2010: *Casson, M.* The economic theory of entrepreneurship: an overview. – In: Entrepreneurship: Theory, Networks, History. Edward Elgar, 3-41.
- Chatziioannou 2017: *Chatziioannou, M - Ch.* On Merchants Agency and Capitalism in the Eastern Mediterranean 1774-1914. Istanbul: Isis Press.
- Davidova, 2013: *Davidova, E.* Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s). Leiden / Boston: Brill.
- Harvey, Maclean, Sudday 2019: *Harvey, Ch., Maclean, M., Sudday, R.* Historical Perspectives on Entrepreneurship and Philanthropy. – Business History Review, 93, 443-471.
- Nazare 2010: *Ruxandra Moaşa Nazare* Sub Semnul lui Hermes și al lui Pallas. Educație și societate la negustorii ortodocși din Braşov și Sibiu la sfârşitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Bucureşti: Editura Academiei Române.